

Тимурова Молдир Тимуровнаtimurovamoldir@mail.ru

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразиялық ұлттық университетінің

Заң ғылымдарының докторы

Ғылыми жетекші – Сарсенова Сания Нұржанқызы

Халықаралық құқықта осал адамдарға олардың құқықтарын қорғауды қамтамасыз ететін тетікті құру міндеті жүктелетін дәстүрлі шарттық тәсіл ұсынылады. Сонымен қатар, халықаралық-құқықтық, мемлекетшілік актілерде де, Доктринада да "осал жұмыспен қамту", "осал адамдар" немесе "осал жағдай" ұғымдарының айырмашылығы ашылмайды, осал адамдардың толық тізімі мен осалдықтың өлшемдері жоқ. Осылайша, мемлекеттер осалдықтың тұжырымдамасын қолдану туралы мәселені өздері шешуі және ұлттық мүдделерге және халықаралық құқыққа сай осал адамдардың құқықтарын қорғау жүйесін жасауы тиіс.

Осалдық бастапқыда оның әртүрлі көріністерінде кемсіту мүмкіндігі ретінде қарастырылды, бүгінгі күні бұл адам құқықтарының бұзылу қаупінің факторы. Қазіргі қоғамда адамның физикалық немесе психологиялық ерекшеліктеріне, өзі тұратын әлеуметтік ортасына, діни көзқарастарына, кедейлігіне және өзге де себептерге байланысты белгілі бір түрдегі мұқтаждық талап ететін жағдайлар жоқ деп айта алмаймыз. Адамды осал деп тану оған осал адам немесе адамдар тобы жататын және (немесе) аумағында болатын мемлекет тарапынан, халықаралық қоғамдастық тарапынан ерекше қорғауды қамтамасыз ету қажеттілігінің туындауымен байланысты болып табылады. [1]

Егер қандай да бір себептерге байланысты тұлға басқаларға қарағанда көп жағдайда теріс факторлардың әсеріне ұшыраса және өмірдің теріс жағдайларына қарсы тұра алмаса, ол осал және әртүрлі экономикалық, әлеуметтік, табиғи, техногендік дағдарыстар мен апаттардың құрбаны бола алады. Адам өмірінің жай-күйінің ықтимал теріс өзгеруі туралы пікірде айқын ашылады: осалдық мәртебесі жүре пайда болуы мүмкін мүмкін. Сонымен қатар тұлғалардың осалдығы табиғи және еңсерілмейді. [2]

Мұндай кең түсіндірмелерге байланысты осалдықты әлеуметтік, мәдени, экономикалық, құқықтық санат ретінде бағалай отырып, әр жағынан қарауға болады.

Құқықтық санат ретіндегі осалдықтың сипаттамалары ең алдымен халықаралық құқық көздерінде, оның ішінде халықаралық шарттарда, халықаралық ұйымдар мен органдардың құжаттарында, сот практикасында және халықаралық-құқықтық доктринада дамыды. Бұл ретте "осал топ" ұғымымен қатар "осал жұмыспен қамту", "осал жағдай" және басқа да ұғымдары жиі қолданылады. Осал жұмыспен қамту туралы өз бетінше жұмыс істейтін қызметкерлерге қатысты айтуға болады, олардың еңбегі әрдайым барабар ақы төленбейді, ресімделмейді және тиісінше лайықты қорғау және қорғау шарттарымен қамтамасыз етілмейді. Осал жағдай қарулы қақтығыстардың, экономикалық, қаржылық дағдарыстардың, дүлей зілзалалардың, техногендік апаттардың салдарын қамтиды, олардың нәтижесінде осал адам мәртебесіне ие болады. Кез келген бетбұрысты жағдайлар өмір сүру деңгейінің төмендеуіне, кедейліктің өсуіне, қайыршылықтың өсуіне, қоныс аударатын халық санының артуына әкеп соғуы мүмкін. Осылайша, осал жағдайда жүрген адамдар осал топ өкілдерінің

қатарын толықтыра алады. Мысалы, қарулы қақтығыс туындаған кезде мигранттар санының ұлғаю ықтималдығы жоғары.

Осалдығы жоғары деңгейдегі адамдар арасында балалар, денсаулық мүмкіндіктері шектеулі адамдар, әйелдер, қарт адамдар бар. Жеке тұлғалардың тобын осал деп танудың құқықтық негізі БҰҰ Бас ассамблеясының Үшінші комитетінің қарары болып табылады, онда халықтың осы категориялары аталған. Уақыт өте келе әлемдік қоғамдастық азшылық ұлттар, мигранттар адамдарының осал тобына жатқызылды. Сонымен қатар, БҰҰ Бас ассамблеясының қарарларында түрлі себептер бойынша кемсітілуі мүмкін болатын абстрактілі «осал адамдар» термині қолданыла бастады.

«Осал» мәртебесі халықаралық шартта тікелей бекітілуі мүмкін. Мысалы, 1959 жылғы Бала құқықтары туралы декларацияның кіріспесінде балалардың физикалық және психикалық жетілмегендігі салдарынан олардың осалдығы туралы ереже бар. Шартқа сәйкес бала "туғанға дейін де, туғаннан кейін де тиісті құқықтық қорғауды қоса алғанда, арнайы қорғау мен қамқорлық қажет етеді".

Халықаралық шарттарда осал әлеуметтік қабаттар мен топтарға жататын тұлғалар тобын анықтай отырып, халықаралық қоғамдастық шартқа қатысушы елдерге қатысты олардың құқықтары мен мүдделерін қамтамасыз ету жөніндегі қосымша кепілдіктер беру міндеттерін белгілейді. Мұндай кепілдіктер Бала құқықтары туралы конвенцияда (1989), Барлық еңбекші-мигранттар мен олардың отбасы мүшелерінің құқықтарын қорғау туралы конвенцияда (1990 ж.), Ұлттық немесе этникалық, діни және тілдік азшылықтарға жататын адамдардың құқықтары туралы декларацияда (1992 ж.), Мүгедектердің құқықтары туралы конвенция (2006 ж.), Жергілікті халықтардың құқықтары туралы декларация (2007 ж.) қарастырылған. [3]

Мигранттардың «осал» құқықтық мәртебесі халықаралық-құқықтық деңгейде жиі талқыланатын тақырып болды. Атап айтқанда, БҰҰ мүшелері саяси, экономикалық және мәдени себептерге байланысты еңбекші-мигранттар проблемасының шиеленісуін белгіледі, сондай-ақ 1990 жылы Барлық еңбекші-мигранттар мен олардың отбасы мүшелерінің құқықтарын қорғау туралы халықаралық конвенцияның қабылдануын құптады. Осы Конвенцияның 16-бабының 2-бөлігіне сәйкес қатысушы мемлекет еңбекші-мигранттарды зорлық-зомбылықтан және өзге де қауіп-қатерлерден тиімді қорғауды қамтамасыз етеді, бірақ мемлекеттің мамандандырылған ұлттық құқық қорғау ұйымын құру жөніндегі міндеттемелері белгіленбеген. Соңғы уақытта халықаралық қоғамдастық мемлекеттерді еңбек заңнамасының сақталуын қамтамасыз етуге, оның ішінде еңбекші-мигранттардың еңбек қатынастары мен еңбек жағдайлары бөлігінде бұзушылықтарды жою жөнінде шаралар қабылдауға бағыттайды. [4]

Сондай – ақ азшылық пен байырғы халықтардың қорғалмауы мен құқықтарының сақталмауы олардың амалсыз қозғалуының маңызды факторларының бірі, ал нашар жағдайда-мұндай қауымдастықтардың жоғалуына әкеп соқтыруы мүмкін деп есептеледі.

Әлемдік қоғамдастықтың көзқарасы бойынша мүгедектер де халықтың осал тобына жатады. Дүниежүзілік банктің бағалауы бойынша, әлемдегі ең кедей адамдардың 20% -ы мүгедек, ал өз қауымдарында олар әдетте ең әлсіз адамдар ретінде қарастырылады. Осы себепті халықаралық қоғамдастық 2006 жылы Мүгедектердің құқықтары туралы Конвенцияны қабылдады. Конвенцияның 33-бабының 2-бөлігіне орай мемлекеттер адамдардың белгілі бір тобының құқықтарын көтермелеу, қорғау және халықаралық шарттың мақсаттарын жүзеге асыру мониторингі үшін бір немесе бірнеше тәуелсіз тетіктерді қамтитын құрылымды құруы тиіс. Мұндай тетіктерді құру кезінде қатысушы мемлекеттер адам құқықтарын қорғаумен және көтермелеумен айналысатын ұлттық мекемелердің мәртебесі мен жұмыс істеуіне қатысты қағидаттарды назарға алады. [5]

Бірқатар халықаралық шарттар қатысушы елдерге өздерінің мамандандырылған институттарын олардың құқықтық және әкімшілік құрылымына сәйкес құру мүмкіндігін қарастыруды ұсынады, немесе белгілі бір адамдар тобының құқықтарын қорғауға арналған ұлттық тетіктердің құрылуын және одан әрі нығайтуын, сондай-ақ халықаралық шарттың

ережелерінің орындалуын бақылауды талап етеді. Бұл нормалар мамандандырылған омбудсмендер институтын қалыптастыруға негіз болды, олардың мақсаты – осал топтардың құқықтарын қорғау. [6]

Осалдық ұғымы сот практикасында да кездеседі. Мысалы, Адам құқықтары жөніндегі Еуропалық сот оны алғаш рет 1981 жылы еске алды⁹. Сонымен қатар, жыл сайын Адам құқықтары жөніндегі Еуропалық сот судьялары істерді талдау кезінде зерделенетін терминологияға жиі жүгінеді, бұл бірқатар ғалымдарға осалдықты анықтау бойынша соттың жеке желісі туралы айтуға мүмкіндік береді¹⁰. Сот тәжірибесіне сәйкес, 2007 жылы D. H. and Others v. Czech Republic ісі бойынша шешімде сот "халықтың күрделі тарихы, олрады үнемі кудалауы" салдарынан сығандар осал азшылық болып табылады деп қаулы етті. [7]

Сонымен қатар, адам осалдықтың бірнеше факторларының (мүгедек бала, зейнеткер әйел, зейнеткер-босқын және т.б.) ықпалына түскен кезде мультиосалдылық тұжырымдамасы туралы айта кету керек.

Осының барлығы халықаралық қоғамдастықтың осал топ құқықтары жөніндегі мамандандырылған уәкілдерді құруға тікелей немесе жанама әсерінің көрнекі мысалдары.

Баяндалғанды қорытындылай келе, халықаралық актілерде де, ұлттық заңнамада да осалдықтың айқын анықтамасы берілмейтінін, қандай да бір топты осал деп тануға мүмкіндік беретін өлшемдер айқындалмағанын, осал топтардың толық тізбесі белгіленбегенін атап өту қажет.

Ешбір ел конституциялық актілерде «осалдық» терминін қолданбайды. Дегенмен, іс жүзінде барлық конституцияларда кемсітушілікке тыйым салу, құқықтардың теңдігі, халықтың жекелеген топтары үшін қосымша қорғау кепілдіктері жарияланады. Бұл ретте ағымдағы заңнамада конституциялық нормаларды дамытуда позитивті дискриминация элементтері бекітілген: жекелеген топтарға қатысты өтемақы, артықшылықтар, құқықтарды теңестіру, тіпті жеңілдіктер, квоталар және т. б. беруге дейін қосымша бонустар белгіленуде.

Көптеген елдерде позитивті дискриминация саясаты, яғни осал топтарға қосымша кепілдіктер беру еңбек, отбасылық және әлеуметтік қамтамасыз ету заңнамасында дамуда. Бірқатар елдерде арнайы заңдар қабылдануда: мысалы, Швецияда-Кемсітушілік туралы Акт 2008 ж., Үндістанда-Мүмкіндіктері шектеулі адамдардың құқықтары туралы Заң 2016 ж.

Осылайша, халықаралық деңгейде кез келген заманауи мемлекеттің әртүрлі жағдайларға байланысты негативті дискриминацияға ұшырауы мүмкін немесе құқықтарын қосымша көтермелеуді қажет ететін қоғам мүшелеріне қамқорлық жасау міндеті мойындалды. Алайда, бір де бір халықаралық акт адамның осал топтарының толық тізбесін қарастырмайды.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Абашидзе А.Х., Конева А.Е. Проблема защиты прав подилых лиц на повестке дня мирового сообщества // Вестн. Рос. ун-та дружбы народов. Сер. Юрид. науки. 2014. № 2. С. 343-356.
2. Goodin R.E. Protecting the Vulnerable. A Re-Analysis pf our Social Responsibilities. Chicago, 1985.
3. БҰҰ Бас Ассаямблеясының 1980 жылғы 15 желтоқсандағы қарары. A/RES/35/198.
4. БҰҰ Бас Ассаямблеясының 2015 жылғы 17 желтоқсандағы қарары. A/RES/70/147.
5. Әлеуметтік оқшаулаудан – теңдікке. Мүгедектердің құқықтарын жүзеге асыру. Парламентарийлерге арналған басшылық: Мүгедектердің құқықтары туралы халықаралық конвенция және оған Факультативтік хаттама. Женева, 2007.
6. Constitutional Act 3/2007 of 22 March for effective equality between women and men // URL: http://ec.europa.eu/justice/gender-equality/gender-pay-gap/files/equality_act_3-2007_en.pdf.
7. D. H. and Others v. the Czech Republic. European Court of Human Rights, 13 November 2007. № 57325/00 (п. 181–182).